

De Bijbel als spiegel

AURELIUS
AUGUSTINUS
DE BIJBEL
ALS SPIEGEL

Speculum

Bezorgd door
Vincent Hunink en Joost van Neer

Ingeleid door Paul van Geest

JONGBLOED *boeken*

Aurelius Augustinus
De Bijbel als spiegel

Speculum

Bezorgd door Vincent Hunink en Joost van Neer
Ingeleid door Paul van Geest

ISBN 978-90-8520-299-8

NUR 700

c-NUR 006

Ontwerp omslag: Geert de Koning

Ontwerp binnenwerk: Gewoon Geertje

De bijbelteksten in deze uitgave zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan de Bijbel in De Nieuwe Bijbelvertaling © Nederlands Bijbelgenootschap 2004

© 2018 UITGEVERIJ ROYAL JONGBLOED - HEERENVEEN

Alle rechten voorbehouden.

www.royaljongbloed.nl

INHOUD

Inleiding	7
Voorwoord	49
Exodus	51
Leviticus	57
Numeri	62
Deuteronomium	63
Jozua	74
Psalmen	75
Spreuken	107
Prediker	135
Hooglied	139
Job	141
Hosea	145
Joël	147
Amos	148
Micha	150
Habakuk	152
Sefanja	153
Zacharia	155
Maleachi	156
Jesaja	159
Jeremia	171
Ezechiël	182
Wijsheid	190
Jezus Sirach	193
Tobit	236
Het evangelie volgens Matteüs	238
Het evangelie volgens Marcus	254
Het evangelie volgens Lucas	259

Het evangelie volgens Johannes	273
De Handelingen van de Apostelen	276
De brief aan de Romeinen	278
De eerste brief aan de Korintiërs	286
De tweede brief aan de Korintiërs	299
De brief aan de Galaten	306
De brief aan de Efeziërs	308
De brief aan de Filippenzen	312
De eerste brief aan de Tessalonicenzen	316
De tweede brief aan de Tessalonicenzen	319
De brief aan de Kolossenzen	321
De eerste brief aan Timoteüs	323
De tweede brief aan Timoteüs	328
De brief aan Titus	332
De brief aan Filemon	334
De brief aan de Hebreëën	335
De eerste brief van Petrus	340
De tweede brief van Petrus	345
De brief van Jakobus	348
De eerste brief van Johannes	353
De tweede brief van Johannes	358
De derde brief van Johannes	359
De brief van Judas	360
Openbaring van Johannes	361
Over deze uitgave	363

INLEIDING

Paul van Geest

*In dit werk kan zo'n lezer zichzelf bekijken, zo is mijn suggestie ...
(Speculum, praefatio). Een inleiding op Augustinus' Speculum.*

Ter nagedachtenis aan mijn moeder
Petronella Maria van Geest-Meeuwesse († 7 januari 2017)

I

Als economische, sociale of maatschappelijke ontwikkelingen onzekerheid met zich meebrengen, groeit vaak de behoefte aan overzicht en inzicht. Natuurlijk zoeken mensen eerst naar manieren waarop de ontstane concrete nood gelenigd kan worden. Maar zij willen ook overzicht over de concrete gebeurtenissen die tot de onbestendigheid hebben geleid en inzicht in de factoren die hieraan ten grondslag hebben gelegen. Een bekend voorbeeld van een omvangrijke historische verandering is de Industriële Revolutie, die gedurende de negentiende eeuw in heel Europa tot grote nood leidde. In reactie hierop stichtte de bisschop van Perugia, Vincenzo Gioacchino Pecci, in zijn bisdom banken en andere instellingen. Daarmee wilde hij mechanismen tegengaan die leidden tot uitbuiting van arbeiders en derhalve tot een mensenwaardig bestaan voor hele bevolkingsgroepen. Maar toen hij in 1878 tot paus was gekozen en de naam Leo aangenomen had, bracht zijn overzicht over de ontwikkeling en inzicht in de menselijke drijfveren hem tot verdere stappen. In zijn sociale encycliciek

Rerum Novarum (1891) pleitte hij voor de legitimiteit van vakbonden. Leo XIII zag in dat bundeling van krachten juist kwetsbare individuen in een markteconomie minder kwetsbaar zou maken in onderhandelingen over een eerlijk en rechtvaardig loon (*Rerum Novarum* 34).

Al voordat hij in *Rerum Novarum* op papier orde op zaken stelde, was deze paus al op zoek gegaan naar overzicht en inzicht op een dieper niveau. De onzekere tijden maakten dat hij de christenheid een coherent en overzichtelijk mens-, wereld- en godsbeeld wilde voorhouden. Daarom beval hij in *Aeterni Patris* (1879) al de *Summa theologiae* van Thomas van Aquino aan als de meest heldere synthese van het christelijke mens-, wereld- en godsbeeld. Niet door dogma's af te kondigen, zoals zijn voorganger Pius IX had gedaan, maar door een trefzekere en heldere visie op God, mens en maatschappij aan te bevelen, trachtte Leo XIII onzekerheden weg te nemen op levensbeschouwelijk niveau. Wie de Latijnse handboeken van de moraaltheologie uit de periode uit zijn pontificaat raadpleegt, merkt dat deze behoefte aan overzicht en inzicht heel concreet werd gemaakt in moraaltheologische handboeken. Hierin werden niet alleen alle mogelijke menselijke handelingen of drijfveren opgesomd, maar werd ook een morele kwalificatie aan elke drijfveer afzonderlijk toegekend. Overzicht ging gepaard met inzicht in de eigen moraliteit, die in het gunstige geval sereniteit en in het ongunstige geval scrupulositeit met zich meebracht.¹

De behoefte aan overzicht en inzicht is van alle tijden, omdat elke tijd onzekerheden met zich meebrengt. In de veertiende en vijftiende eeuw werden deze bijvoorbeeld gevoed door een reeks van oorlogen tussen de koningen van Engeland en Frankrijk, door nieuwe krijgstechnieken en vuurwapens, door de pest, door sociaal-economische ontwikkelingen waarin Florence, Genua, Venetië en de Hanzesteden machtscentra werden, alsook door de grote kerkelijke hervormingsbewegingen.

In deze tijden werd aan de behoefte aan overzicht tegemoetgekomen door bijvoorbeeld Petrus Lombardus' *Libri IV Sententiarum*. Dat was een uit zijn schriftcommentaren ontstane compilatie, die hij al in 1158 definitief had voltooid. Verder waren er de commentaren op Lombardus' *Sententiae* van bijvoorbeeld Willem Durandus van Mende of van Gabriel Biel.

Voor de *Summa theologiae* van Thomas van Aquino bewees zich bij uitstek als het theologisch handboek van de dertiende tot en met de negentiende eeuw. Glashelder wordt hierin in het eerste deel Gods bestaan, diens

1 Vgl. bijvoorbeeld: AERTNYS 1967-68; GÉNICOT 1964; NOLDIN 1961; PRÜMMER 1961.

wezen en werkzaamheid beschreven, evenals de schepping van de wereld, de engelen en het verschijnsel mens. In het tweede deel worden de principes van de moraal herleid tot een theorie over de natuurwet, nader aangevuld met een bespreking van individuele deugden en zonden. In het derde deel van de *Summa* volgt ten slotte de bespreking van de persoon en het werk van Christus, de sacramenten en het einde van de wereld. Hoewel dit laatste deel onvoltooid is gebleven, laat vooral Thomas van Aquino de mensheid een theologische synthese na die haar weerga niet kent: een synthese waarin bovendien bouwstoffen voor een instrumentarium worden aangereikt waarmee zijn lezers zich kunnen bedienen bij een grondige zelfevaluatie.

Dat de behoefte aan overzicht over ontwikkelingen in de wereld en inzicht in de drijfveren en handelingen van het eigen 'ik' heel concreet samenvloeien blijkt ook uit de talloze *Spiegels* en *Specula*, die in het laat-middeleeuws Europa een ongekende populariteit genoten. Vanaf de negende eeuw werden er vorstenspiegels geschreven, bijvoorbeeld door bisschop Hincmar van Reims. In zo'n tekst wordt aan de vorst een aantal eigenschappen voorgehouden die idealiter zijn leiderschap moeten kenmerken. Vanaf de tiende eeuw zijn er de excerpten uit het bijbelcommentaar *Moralia in Job* van Gregorius de Grote, die door Adalbert van Metz zijn samengebracht onder de titel *Speculum*. In de titel geeft hij aan wat de lezer te doen staat bij het lezen van dit werk: erin kijken en zichzelf beoordelen.

Vanaf de twaalfde eeuw wordt duidelijk dat de grenzen tussen de *Summae*, de overzichtswerken, en de *Specula*, de inzichtswerken, soms flinterdun zijn. Zo is er het twaalfde-eeuwse *Speculum virginum*, het aan Conrad von Hirsau toegeschreven werk dat grote verspreiding kende in cisterciënzer kringen. Hierin wordt aan de vrouw die de maagdelijkheidsgelofte heeft afgelegd gevraagd zichzelf te beoordelen in het licht van de opgesomde adviezen voor de levensinrichting. In deze spiegel ook wordt haar, haast mystagogisch, het proces van haar mystieke eenwording met God voorgehouden. Arnoul de Bohéries' *Speculum monachorum* en Etienne de Sallay's *Speculum novitii* zijn werken met een haast eender doel. Zoals de *Speculum prelatorum* (1270) vormen deze boeken wapens in de strijd van zowel de kerkelijke als de innerlijke hervorming. Maar zeker in de twaalfde eeuw wordt het woord *speculum* haast synoniem aan het woord *summa* omdat het streven naar inzicht en overzicht geacht wordt samen te gaan. Het *Speculum maius* van Vincent van Beauvais, het *Speculum ecclesiae* (Regensburg, 1103-1105), Willem van Saint Thierry's *Speculum fidei* (1140-1144), Aelred van Rievaulx' *Speculum caritatis* (1142-1143) alsook Godfried van Viterbo's *Speculum*

regum (1183) en Hugo van Saint Chairs *Speculum ecclesiae sive expositio missae* (1250?) hebben allemaal gemeen dat er overzicht geboden wordt: over de wereldgeschiedenis, over de misstanden die de kerk als bruid van Christus ontsieren, over de onderdelen van de mis of over essentiële kenmerken van goed leiderschap.² De *Summae* zijn wel steeds zo geformuleerd dat de lezer zichzelf niet anders dan geroepen weet zijn inborst, handel en wandel in het licht van deze (kerk-)geschiedenis tot in detail te evalueren.

Zo ook biedt de populairste spiegel van de veertiende eeuw, het *Speculum humanae salvationis* (in het Middelnederlands vertaald als *Spiegel der mensche-lijker behoudnisse*) overzicht over de heilsgeschiedenis met als hoogtepunten de schepping, het verhaal van Noach, het leven van Maria en Christus, diens hemelvaart en het laatste oordeel, de hel en de hemel.³ Maar tegelijk zijn er confronterende aansporingen tot zelfkennis en zelfverbetering in te vinden; de zelfevaluatie vindt dus plaats in het perspectief van de geschetste tijd en eeuwigheid.

Als in de veertiende en vijftiende eeuw de spiegelliteratuur enorm populair wordt, blijkt de auteur of samensteller van zulke werken steevast gericht op één ding: hij wil het besef van de menselijke onvolmaaktheid intensiveren, al dan niet met de aansporing de 'wereld' te ontvluchten. In dit sociale netwerk worden immers de onhebbelijkheden en ondeugden aangewakkerd die bij het laatste oordeel niet bijdragen aan een gunstige uitspraak van God als rechter. Overzicht over de fasen in de (heils-)geschiedenis en inzicht in het eigen 'ik' blijken in deze Spiegels twee zijden van dezelfde medaille.

Maar dit is niet altijd zo. P. Lehmann constateerde al in 1953 dat boeken uit de veertiende en vijftiende eeuw die de titel *Spiegel* of *Speculum* hebben meegekregen vaak zeer veel schetsen bevatten uit bijvoorbeeld de geschiedenis of geografie. Zoveel zelfs dat zij eerder een caleidoscoop dan een spiegel zijn en daarom beter *summa* dan *speculum* genoemd kunnen worden.⁴ In de vele laat-middeleeuwse *specula* onderscheidt hij dan de encyclopedische spiegels van de exemplarische. De eerste soort spiegels zijn volgens hem *summae*. De exemplarische spiegels zijn er juist op gericht de zelfkennis van wie ze leest of hoort te vergroten of meer nog: diens besef van eigen onvolmaaktheid te doen groeien in het licht van de bijbelse moraal die erin is samengevat.

2 MÁR JÓNSSON 1990, 11-22.

3 BANGE 1986, 26.

4 LEHMANN 1962, 73-84.

Later zou H. Grabes zelfs vier verschillende soorten spiegels van elkaar onderscheiden. Er zijn volgens hem factische, encyclopedische spiegels, waarin kennis wordt overgedragen, en exemplarische spiegels: veelal waarschuwendende zondenspiegels en vanitasspiegels, waarin de lezer de betrekkelijkheid van rijkdom, wellust en macht wordt voorgehouden. Maar er zijn daarnaast ook prognostische, voorspellende spiegels en fantastische spiegels, waarin sprake is van fictie. De factische en prognostische spiegels hebben dus tot doel de lezer overzicht te bieden over heden en toekomst; de exemplarische beogen zelfinzicht.⁵

Het zou te ver gaan om in deze inleiding nog uitvoeriger in te gaan op het vele onderzoek naar de middeleeuwse *spiegels* en *specula*. Maar uit de meeste studies, zoals ook uit de *specula* zelf, valt af te leiden dat overzicht over de wederwaardigheden in de wereld in de middeleeuwen gepaard ging met inzicht in de eigen drijfveren, deugden en ondeugden. Die hingen meer samen dan na de verlichting werd aangenomen.

II

Gezien de enorme populariteit van de spiegeltraktaten in de middeleeuwen en de grote hoeveelheid secundaire literatuur hierover is het eigenlijk verwonderlijk dat het werk waaraan dit genre haar naam en fundamenteel ontleent nauwelijks bestudeerd is. Dit werk is Augustinus' *Speculum*. Waarschijnlijk heeft de kerkvader aan Aristoteles de gedachte ontleend dat de spiegel ook een metafoor kan zijn voor een boek waarin een bepaalde levensordering wordt voorgehouden.⁶ Als eerste koos hij in elk geval voor de titel *Speculum* toen hij een bloemlezing had vervaardigd van, zoals hij in de proloog zelf zegt:

... plaatsen in de Heilige Schrift waarin zaken worden geboden, verboden of toegestaan die ook nu, dat wil zeggen in de tijd van het Nieuwe Testament, direct relevant zijn voor een religieus en moreel verantwoord leven ... Met Gods hulp wil ik al dit soort passages uit de canonieke boeken bij elkaar zetten en zogezegd in één 'Spiegel' bijeenbrengen zodat een handig overzicht ontstaat.⁷

5 GRABES 1973, 39f.

6 Aristoteles, *Rhetorica* 3,3.

7 Augustinus, *Speculum*, praefatio.

De titel was een schot in de roos. In de handschriften moest er al in de vijfde eeuw aan de beginregels van het *Speculum* ‘Quis ignorat’ (‘wie kent het niet’) worden toegevoegd om het werk van Augustinus te onderscheiden van werken met eenzelfde naam (*Speculum*) die onterecht aan Augustinus werden toegeschreven. Zo was er bijvoorbeeld al zeer snel een *Speculum audi Israhel*.⁸

Augustinus’ *Speculum* bestaat uit 555 citaten die Augustinus aan 24 van de 44 boeken van het Oude Testament ontleende, en 239 aanhalingen uit de 27 boeken van het Nieuwe Testament. De citaten zijn in omvang zeer verschillend. Over het algemeen geeft hij precies aan hoeveel regels hij overslaat tussen de respectieve tekstgedeelten van een bijbelboek. Dit kan variëren van 1 tot 97 regels of verzen. Haast zonder uitzondering betreffen de teksten geboden die Augustinus van belang vond voor ‘de lezer die al gelooft, die God al wil gehoorzamen’: voor christenen dus die al volledig deel uitmaakten van de kerk. Aan hén suggereert hij zich in dit werk te bekijken en te bezien hoeveel voortgang zij geboekt hebben in goede mentaliteit en daden, en aan hoeveel het hun nog ontbreekt.⁹

De reden waarom dit werk bijna geheel aan de aandacht ontsnapt is van geleerden laat zich gemakkelijk raden.¹⁰ Zeker theologen wilden zich in hun onderzoek liever richten op werken waarin zij de originaliteit in Augustinus’ denken op het spoor konden komen dan op een bloemlezing zonder al te veel begeleidende tekst, waarin de kerkvader ‘slechts’ geboden en verboden uit de Schrift heeft opgenomen. De discussies over het werk uit de afgelopen eeuwen waren dan ook voornamelijk filologisch van aard en hadden betrekking op de authenticiteit, de datering en de vertaling van de Schrift die aan Augustinus’ bloemlezing ten grondslag moet hebben gelegen.

Zo was Erasmus de eerste die de authenticiteit van het *Speculum* betwijfelde omdat hij er weinig in terugvond van het denken van Augustinus en de stijl niet herkende als die van Augustinus. Bovendien wordt elders in Augustinus’ oeuvre niet geciteerd uit de Vulgaat, maar in het *Speculum* wel.¹¹ (De Vulgaat is de Latijnse vertaling van bijna alle boeken van het Oude en het Nieuwe Testament door Hieronymus. De vertaling is gemaakt vanuit het streven een gemakkelijker te begrijpen versie van de Latijnse vertaling

8 LEHMANN 1962, 73-84 en J.P. MIGNE (ed). *Patrologia Latina* 40, 967 en 983.

9 Augustinus, *Speculum, praefatio*.

10 Zie www.augustinus.de: Literatuurportal (*Speculum*).

11 CARROZZI 1999, 197-205, vooral 199.

van de Schrift te geven dan de oudere vertalingen, die tezamen de *Vetus Latina* vormden.)¹²

Een paar eeuwen later zouden Erasmus' argumenten worden aangevuld door O. de Plinval. Deze stelde dat de schrijver van het *Speculum* een onbekende auteur moet zijn geweest uit de kringen rond Pelagius, gezien de nadruk in het werk op de morele verantwoordelijkheid van de mens zelf.¹³ Pelagius is, nota bene, samen met zijn geestverwant Julianus van Aeclanum Augustinus' voornaamste opponent geweest in de discussies over de kracht van de vrije wil en de noodzaak van de genade voor de gevallen mens om überhaupt iets goeds te willen en vervolgens ook te kunnen doen. Augustinus stond het laatste voor, Pelagius het eerste.

De Plinvals punt was dubieus. Hoewel Augustinus vooral in zijn latere werk hamerde op de noodzaak van Gods genade voor het ontwikkelen van een goede wil en het voltrekken van goede daden, schreef hij ook een aantal Regels met praktische richtlijnen ten behoeve van een goede levensorde, waarin hij dit niet deed. In zijn *Praeceptum*, een Regel voor mannen, en de *Obiurgatio* (*Epistula* 211) voor vrouwen bijvoorbeeld nodigen de richtlijnen de lezer uit toch vooral zélf de verantwoordelijkheid te nemen voor de eigen goede levensorde. Dit heeft geleerden er nooit toe aangezet te twifelen aan de authenticiteit van *Praeceptum* of *Obiurgatio*. Nu streeft Augustinus in het *Speculum* een soortgelijk doel na als in de voornoemde Regels, namelijk de heroriëntering op de levensorde en de prioriteiten hierin. Daarom ligt hier niet voor de hand te veronderstellen, zoals De Plinval doet, dat het *Speculum* niet door Augustinus geschreven kan zijn omdat Gods genade hierin niet wordt benadrukt. In praktische werken zoals *Praeceptum*,

12 Hieronymus' Vulgaat vormde de eerste vertaling van het Oude Testament die gebaseerd was op de Hebreeuwse Tenach en niet op de Griekse vertaling hiervan in de Septuagint. Maar de vertaling van de psalmen in de Vulgaat is genomen uit de Septuagint en niet uit de *iuxta Hebraeos*-vertaling. De boeken Judit en Tobias vertaalde hij vrij vanuit een Aramese versie. De boeken Baruch, Handelingen en Openbaring zijn niet door Hieronymus maar door anderen herzien vanuit de *Vetus Latina*. Verder maakte hij nooit een vertaling van Jezus Sirach, omdat deze als deuterocanoniek werd beschouwd. Zie THIELE 1980, 267-287, vooral 283-285 voor de constatering dat de tekst van het *Speculum* verwant is aan die van S, een manuscript van het boek uit de negende eeuw dat in St. Gallen wordt bewaard.

13 DE PLINVAL 1954, 192 en 190: 'L'auteur a négligé ou supprimé tout ce qui marquait d'une façon trop précise l'intervention divine dans l'oeuvre du salut; qui implique la predestination ou assure la possibilité du salut par la foi sans les oeuvres; tout ce que conteste le mérite de la loi.'

Obiurgatio of *Speculum* zet Augustinus eerder aan tot zelfevaluatie dan tot reflectie op Gods goedheid.

Zoals Erasmus wees ook De Plinval er verder op dat voor het *Speculum* een andere bijbelvertaling is gebruikt dan in Augustinus' andere werken, en wel een voorloper van de Vulgaat, 'le premier exemplaire complet de la future Vulgat', zoals wij deze nu kennen en die uiteindelijk door Cassiodorus in de zesde eeuw is vervaardigd.¹⁴ Dit punt is al in de zeventiende eeuw ontkracht door Dupinius. Deze Franse geleerde toonde aan dat Augustinus altijd de *Vetus Latina* had gebruikt. Maar hij was van mening dat een afschrijver de passages uit de *Vetus Latina* die Augustinus in zijn *Speculum* had opgenomen na diens dood had vervangen door de vertalingen hiervan uit de Vulgaat.¹⁵ De bezorgers van de eerste kritische editie van Augustinus' werken, de benedictijnen van Sint Maurus, dachten dat Augustinus aan het einde van zijn leven zélf de schriftcitataten in het *Speculum* uit de *Vetus Latina* had vervangen door die uit de Vulgaat. Maar het werd onwaarschijnlijk geacht dat Augustinus vlak voor zijn dood een dergelijke redactie zou hebben doorgevoerd. Zo bleef Dupinius' standpunt aanvaard.

In het onderzoek van Vaccari, Petitmengin, Weihrich en Mutzenbecher is dan ook steeds weer de overtuiging van Dupinius onderbouwd. Ten eerste wees Vaccari erop dat Augustinus in een tussenopmerking naar Hooglied 2,7 verwijst en deze passage zowel de vertaling van de Vulgaat als die van de *Vetus Latina* bevat. Hij achtte het onwaarschijnlijk dat Augustinus dit zelf gedaan heeft omdat hij dit nergens anders zo doet. Het lag naar zijn idee meer voor de hand aan te nemen dat het citaat uit de Vulgaat later was ingevoegd en de bewerker van het *Speculum* verzuimd heeft het door Augustinus uit de *Vetus Latina* gehaalde citaat weg te halen.¹⁶ Kortom: dat de Vulgaattekst voor vele passages in het *Speculum* gebruikt is maar Augustinus beter vertrouwd was met de *Vetus Latina* vormde voor hem geen reden aan te nemen dat deze bloemlezing niet door Augustinus is vervaardigd. De kerkvader stelde waarschijnlijk zelf het *Speculum* samen, al dan niet met behulp van een *notarius*.

Petitmengin stelde, ten tweede, aan de orde dat er in de verbindende teksten tussen schriftcitataten in het *Speculum* woordgroepen gebruikt zijn

14 *Ibidem*, 192; *ibidem*, 188: 'Contrairement à l'usage de saint Augustine ... le *Speculum* reproduit avec une fidélité étonnante le texte hiéronymien le plus pur'.

15 MUTZENBECHER 1984, 64, Zie ook: LA BONNARDIÈRE 1986, 304-312.

16 VACCARI 1961, 228-233; MUTZENBECHER 1984, 68-70, DE BRUYNE 1954, 600.

zoals *alibi in eodem libro, alio in loco; post paululum, aliquantum, pauca*. Dit zijn woordgroepen die typerend zijn voor Augustinus; zij komen precies zo voor in bepaalde preken, *Enarrationes* of in *Contra Maxentium*, werken waarvan de authenticiteit van Augustinus als auteur boven alle twijfel is verheven.¹⁷

Ten derde wees Mutzenbecher erop dat de tussenopmerkingen in het *Speculum* ook hetzelfde doel hebben als in bijvoorbeeld *De civitate Dei*. Augustinus structureert er niet alleen zijn werk mee, hij wil er ook de lezer behulpzaam mee zijn bij een eerste oriëntering in zijn geschrift.¹⁸

Ten slotte stelden Mutzenbecher en Wehrich vast dat in de tussenopmerkingen in het *Speculum* gedachten en voorstellingen worden gebruikt die typerend zijn voor Augustinus.¹⁹ Zo wordt in het *Speculum* eenzelfde opmerking gemaakt als in het *proëmium* van Augustinus' verklaring van psalm 118, namelijk dat bijbelpassages soms vooral moeilijk kunnen worden begrepen, omdat hun betekenis paradoxalerwijs zo herkenbaar is.²⁰ Zowel in het *Speculum* als in *Sermo* 463 wordt eraan herinnerd dat Hooglied een moeilijk te begrijpen lied is over de liefde van Christus en zijn kerk.²¹ Ook het beeld van de kerk als moeder en dochter vinden we in het *Speculum* én in de *Quaestiones evangeliorum*.²²

Aan voornoemde bewijzen voor de authenticiteit van het *Speculum* zijn nog twee cruciale toe te voegen. In de *praefatio* wordt over geboden en verboden op precies dezelfde wijze gesproken als elders in zijn werk. Zo zegt hij hier dat er bepaalde opdrachten aan het volk van het Oude Testament verhuld liggen onder een laag van religieuze symboliek en deze opdrachten bij de christenen niet in praktijk zijn:

Die moet je alleen maar proberen te begrijpen en te plaatsen, zoals de regels over de sabbat als zichtbare dag van rust (vgl. Deuteronomium 5,12), over het ongedesemd brood en Pesach via het slachten van een lam (vgl. Exodus 12) en over allerlei soorten offers en te vermijden voedsel en Nieuwemaan en jaarlijkse feesten (vgl. Numeri 28,16-31), die de joden nog altijd in acht nemen. Hieronder vallen

17 PETITMENGIN 2003, 3-14.

18 MUTZENBECHER 1984, 69-70, n. 49.

19 Augustinus, *Speculum*, ed. WEHRICH, 'Introductio', V-VII.

20 Augustinus, *Speculum* 12,49.

21 Augustinus, *Speculum* 12,47; Vgl. *Sermo* 46,35.

22 Augustinus, *Speculum* 12,47; *Quaestiones euangeliorum* 1,18; MUTZENBECHER 1984, 70, n. 53.